

PROŠLOST

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historiju

Broj 42, godina XXI
novembar, 2016.
[str. 41-46]

© Monos 2016

Adem Handžić i njegov naučni doprinos izučavanju institucije vakufa u Bosni i Hercegovini

Alen Zečević, prof.

Ovaj rad tretira doprinos dr. Adema Handžića proučavanju problematike institucije vakufa, njene najranije prošlosti, prirodu razvoja i uloge koju je ona imala u procesu osnivanja i urbanog razvitka gradova u prvim stoljećima osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini. U tom smislu, autor je pokušao dati što je moguće jasniji uvid u radove Adema Handžića koji su se u cjelini ili barem djelimično bavili pitanjem institucije vakufa i njenog značaja u ukupnom socijalno-ekonomskom preobražaju bosanskohercegovačkih gradskih naselja i podizanju stepena njihovog urbaniteta. U radu se s posebnom pažnjom razmatra naučna valorizacija Handžićevih studija koje su postavile temeljnu podlogu za izučavanje pitanja nastanka i razvitka Tuzle i naselja u njenoj široj okolini u XVI stoljeću.

Ključne riječi: Adem Handžić, institucija vakufa, gradovi, urbanizacija, privreda.

Kad je riječ o historičarima, u prvom redu osmanistima, druga polovina dvadesetog stoljeća, koje je po rezultatima i postignućima nesumnjivo najproduktivniji period u stasavanju historijske nauke u širim jugoslavenskim okvirima, dala je značajan broj ljudi koji su svojim djelima obilježili ukupan razvoj i historiografije u Bosni i Hercegovini. Cijela jedna plejada istraživača, čiji je naučni rad bio motiviran zahtjevima vremena, prije svega kulturno-obrazovnim prilikama i potrebama društva u cjelini, javnosti se predstavila sa velikim brojem radova čiji su rezultati do danas u najvećoj mjeri ostali neprevaziđeni. Među tim imenima, a njih je uis-

PROŠLOST

tinu bilo mnogo – Hamdija Kreševljaković, Hazim Šabanović, Nedim Filipović, Ahmed S. Aličić, Avdo Sućeska, Mehmed Mujezinović, Ešref Kovačević, Hamid Hadžibegić, Branislav Đurđev i drugi, značajno mjesto zauzima i Adem Handžić. Njegove knjige, studije, istraživanja, radovi, kao i veliki broj članaka i priloga objavljenih u različitim naučnim publikacijama¹, dali su nemjerljiv doprinos rasvjetljavanju i razumijevanju mnogih pitanja i problema na koja historiografija do tada nije dala potpunije odgovore. Pored mnogih oblasti i problema kojima se bavio, posebno su značajni njegovi radovi koji tretiraju pitanje najranije prošlosti, nastanka, uloge, prirode i specifičnosti institucije vakufa u Bosni i Hercegovini. Tako radove potpisane Handžićevim imenom nalazimo u *Prilozima za orijentalnu filologiju*, *Člancima i građi za kulturnu istoriju istočne Bosne*, *Godišnjaku društva istoričara Bosne i Hercegovine*, *Analima Gazi Husrev-begove biblioteke*, *Prilozima Instituta za istoriju* i drugim časopisima.

Najvećim dijelom svogakadenskog vijeka, koji je trajao više od četiri decenije, tačnije 46 godina, u toku kojeg je realiziran impozantan broj veoma opsežnih istraživačkih poduhvata koji su za cilj imali proučavanje pravnih, socijalno-ekonomskih, religijskih i demografskih pitanja bosanskohercegovačkog društva u prvim stoljećima osmanske uprave, Adem Handžić je skoro u cjelosti bio vezan Orijentalni institut u Sarajevu, u kojem je, svojevremeno, bio i zaposlen. U vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu kontinuitet

njegovog rada i saradnje sa Orijentalnim institutom je onemogućen. Međutim, bavljenje historijom Bosne i Hercegovine nije prekidao i svoj rad je nastavio u Istanbulu, gdje je u sklopu *Research Centre For Islamic History, Art and Culture (IRCICA)*, objavio izvjestan broj veoma vrijednih radova i knjiga.² Mnogi od njegovih radova, koji prema svojoj nomenklaturi primarno ne obrađuju problematiku institucije vakufa u Bosni i Hercegovini, ipak su, u izvjesnom smislu, na direktan ili indirektan način doprinijeli boljem tumačenju i razumijevanju ovog pitanja. Izvori na čijoj obradi i konačnom objavljivanju je radio Adem Handžić, posebno historijska građa koja se odnosila na opširne popise sandžaka Bosanskog ejaleta, a koja je do tada bila potpuno nepoznata u ovdašnjoj naučnoj javnosti, postavila je temeljnu osnovu za sva buduća istraživanja mikroproblematike kulturne, religijske i demografske historije Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću.³ Uvidom u prijevode osmanskih popisnih deftera, dokumenata i druge vrste građe koja je bila nedostupna i praktično neiskoristiva, otvorile su se nesagledive mogućnosti za nova istraživanja. Kad je riječ o općenitoj klasifikaciji i okvirima radova Adema Handžića neophodno je naglasiti da je autor tokom svojih istraživanja prikupljao arhivsku građu po inozemnim arhivima i institutima. Tako dolazimo do sljedećih cjelina koje su, u manjoj ili većoj mjeri, bile u korelaciji sa Handžićevim proučavanjem institucije vakufa u Bosni i Hercegovini:

1 Za više podataka o objavljenim radovima Adema Handžića pogledati u: Adem Handžić, "Studije o Bosni: historijski prilozii iz osmansko-turskog perioda", Istanbul, 1994. i Mubera Bavčić, "Bibliografija radova dr. Adema Handžića", Prilozi za orijentalnu filologiju 47-48/1997-98, str. 191-199.

2 Za vrijeme te saradnje dr. Adem Handžić je objavio sljedeće radove: *Studije o Bosni: historijski prilozii iz osmansko-turskog perioda*, Istanbul, 1994; zatim *Population of Bosnia in the Ottoman Period, a historical Overview*, Istanbul, 1994; i *A Survey of islamic cultural monuments until the end of the 19 th. Century in Bosnia*, Istanbul, 1996.

3 To su radovi – Adem Handžić, Hamid Hadžibegić, Ešref Kovačević, *Oblast Brankovića – Opširni katastarski popis iz 1455. godine* (Defter-i vilayet-Vlk) u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu, 1972; zatim *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka* (iz 1519. i 1533.), ANUBiH i SANU, Građa, Knj. XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, Sarajevo, 1986, i *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* (obradio: Adem Handžić), Bošnjački institut Zürich – odjel Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000.

- Pitanje procesa širenja islama na prostoru Bosne i Hercegovine,
- Migracije stanovništva,
- Demografija i struktura stanovništva (religijska i društvena),
- Problem nastanka, razvoja i proces urbanizacije gradskih naselja u Bosni i Hercegovini.

Sva saznanja do kojih je Handžić došao u svojim istraživanjima, a koja su, s obzirom na oskudan i gotovo zanemariv broj dotadašnjih radova iz te oblasti, imala pionirski karakter, bacila su svjetlo na pitanje vakufa koje do tada nije bilo obuhvaćeno značajnijom naučnom analizom. Interpretirajući sadržaje dokumenata, koji su govorili o vakufima kao nezaobilaznoj i jednoj od najvažnijih institucija bosanskohercegovačkog društva u 15. i 16. stoljeću, Handžić je pokazao da se ukupan urbani, privredni, ekonomski i kulturni razvoj gradova orijentalno-muslimanskofizionomije u Bosni i Hercegovini bazirao upravo na privatnoj inicijativi ljudi (vakifa) koji su podizali vakufske objekte i komplekse građevina. Zahvaljujući činjenici da se Handžić bavio pitanjem koje se nalazilo na periferiji historiografske pažnje, ta su istraživanja dobila na svome značaju. Studirajući osmanske izvore, prije svega opširne katarske deftere, ustanovio je da se vakufi, barem kada je riječ o Bosni i Hercegovini u prvim decenijama osmanske vladavine, ne mogu tretirati isključivo kao institucije religijskog karaktera, obziromda je njihova uloga u bosanskohercegovačkom društvu, naročito u sferi urbanizacije, višeznačna i presudna u toj mjeri da se razvoj gradova ne može posmatrati izuzećem ove institucije iz cijelog procesa. Preplitanje uloge države i vakufa bilo je, prema Handžićevom mišljenju, izraženije u Bosni i Hercegovini kao najisturenijoj pokrajini Carstva prema Zapadu, nego je to bio slučaj u drugim pro-

vincijama.⁴Osim toga, navodeći primjere koji govore o podizanju carskih džamija, dakle vjerskih objekata koji su de facto bili u državnom posjedu, Handžić je dokazao da je njihovo osnivanje, što je slučaj sa mnogim mjestima u Bosni i Hercegovini, bilo dijelom osmišljene politike centralne vlasti. On je, razumijevajući specifičnosti organiziranja i funkcije vakufa u okviru osmanskog društvenog poretka, došao do historijskih činjenica koje svjedoče o vakufima kao aktivnim sudionicima i nosiocima urbanog preobražaja gradova u Bosni i Hercegovini, potvrdivši tezu da se faze razvojnog procesa u domenu materijalne kulture gradskih naselja nisu odvijale stihijski, nego uz kontinuirano i direktno učešće osmanske vlasti. Handžić je ingeniozno zapazio da je instituciji vakufa bila prepuštena uloga rješavanja važnijih socijalnih pitanja, prije svega ona koja su se odnosila na kulturne, duhovne i prosvjetne potrebe društvene zajednice.

Govoreći u kontekstu razvoja osmanskih gradova (kasaba) Adem Handžić je kao dvije dominantne komponente u tom procesu izdvojio institucije vakufa i *mu'afijeta* (pravne i poreske povlaštenosti gradskog stanovništva). Prisutnost ovih institucija, koje su u pravilu koegzistirale u svim gradskim naseljima, značila i njihovu međusobnu povezanost, jer su i vakufi, nerijetko, imali određenog udjela u davanju poreskih povlastice. Uzmemo li u obzir činjenicu da su vakufi tokom osmanske vladavine funkcionirali i kao kreditne ustanove, koje su zahvaljujući stalnim materijalnim prihodima i sredstvima pomagale rad kulturnih, vjerskih i humanitarnih institucija, doći ćemo do zaključka da su vakufi imali veliki utjecaj na privredna i ekonomska kretanja u gradovima. U radu *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu* Adem Handžić je predočio klasifikaciju primarnih

4 Adem Handžić, *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu*, u: Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga IX/X, Sarajevo, 1983.

uslova koje je jedno naselje moralo da ispuni kako bi steklo status kasabe ili šehera. To je značajno iz više razloga, prije svega zbog toga što je stepen urbanog razvoja naselja (tada još uvijek varoši) ovisio od dinamike podizanja vakufskih objekata. Klasificirajući urbanističko-demografske uslove (stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo ili muslimanski džemat, zatim postojanje jedne džamije u kojoj će se obavljati pet dnevnih molitava i izgradnja gradske čaršije), ukazao na zakonitost koja je podrazumijevala da su već činom osnivanja džamije u naselju, u pravilu, podizani i vakufski dućani. Time je autor s pravom sugerirao da je institucija vakufa od samog početka igrala glavnu ulogu u transformaciji bosanskohercegovačke kasabe, naročito u njenom privrednom razvoju. S tim u vezi, kako je naglašavao Handžić, stajali su dalekosežni interesi Visoke Porte koja je, u cilju širenja svoje vlasti i islama u novoosvojenim zemljama, podizanjem džamija i njima pratećih objekata direktno zadirala u sferu institucije vakufa. To se jasno vidi iz primjera osnivanja carske džamije u Pruscu koju je, prema naređenju sultana Bajezida, izgradio Iskender-paša 1488. godine. Iz istih pobuda, dakle, prema instrukcijama iz Istanbula, u Sarajevu je, na prostoru današnje Skenderije, tekiju izgradio Skender-paša, za čije je potrebe zavještao posjede, situirane na lokalitetu Vesela Straža kod Prusca. U tom smislu taj se proces intenzivirao i sve prisutnijom pojavom privatne inicijative lokalnih imućnih osmanskih visokopozicioniranih dužnosnika koji su, u okvirima svojih samostalnih vakufa, pored džamije kao nukleusa budućeg gradskog naselja ili mahale, podizali građevine različite namjene. Tako objedinjeni i organizirani na osnovama institucije vakufa, ovi su građevinski kompleksi, kako je Handžić naglašavao, usmjeravali ukupan

kulturni, prosvjetni i privredno-ekonomski razvoj gradova.

Baveći se historijom bosanskohercegovačkih gradova, Adem Handžić se susretao sa novim pitanjima. Ustanovio je da institucija vakufa imala veoma važnu ulogu u procesu okupljanja i naseljavanja stanovništva u gradovima, što se manifestovalo u postojanju jedne ne tako rijetke prakse da su pojedini bogatiji vakufi plaćali izvjesne poreze u ime stanovništva koje se naseljavalo na određenom prostoru. Kao eklatantan primjer Handžić je naveo vakuf jednog od najznamenitijih mostarskih vakifa, Čejvana Čehaje, koji je svojom vakufnamom iz 1554. godine odredio da se iz sredstava njegovog vakufa za muslimansko stanovništvo kasabe Mostar plaća državni porez *avariz*. Da Mostar nije bio usamljen slučaj pokazuje i primjer vakufname Ismail Čelebije iz 1664. godine u Foči, koji je odredio da se iz njegovog vakufa izdvaja novac u visini od 1000 akči godišnje na ime državnog poreza *avariz-idivanije* za siromašne stanovnike svoje mahale. Vrijedan i zanimljiv primjer Handžić donosi u radu *»O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku«*, u kojem navodi kasabu Glasinac kao mjesto gdje je lokalni funkcioner Hadži Ibrahim-aga, po izričitom naređenju sultana Murata III prije 1590. godine, podigao objekte svoga vakufa i time postavio temelje nove kasabe. Svojom vakufnamom je odredio da njegov vakuf na sebe preuzme obavezu plaćanja mjesnih poreza umjesto naseljenog stanovništva.⁵ Pozivajući se na podatke osmanskih deftera, Handžić je zaključio da je proces nastanka i razvoja gradova bio dijelom pažljivo planirane državne politike koju su, prije svega, određivali vojno-administrativni, komunikacijski i privredni interesi Carstva. Svoju tezu potvrdio je u radu *»O ulozu derviša u formiranju*

5 Adem Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXV/1975, Sarajevo, 1976., 133-169.

gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću»⁶. Riječ je o tekstu referata izloženog na III Međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu iz septembra 1979. godine, u kojem je obrazložio svoja saznanja o ulozi derviša i njihovih zavija u procesu osnivanja naselja u Bosni i Hercegovini. Tom prilikom je iznio nekoliko zanimljivih podataka o izgradnji Sarajeva kao potpuno novog gradskog naselja, koje je, zahvaljujući vakufu Isa-beg Ishakovića, osnovano na zemljištu srednjovjekovne varoši Brodac. Njegova vakufnama iz 1462. godine otkriva da je Isa-beg svoju zaviju osnovao kao vakuf. Istraživanjem je ustanovio da je iz sredstava njegova vakufa osnovana samo zavija, a ne i carska džamija, kako je to u mnogim mjestima bila praksa Visoke Porte. Navodeći primjer Zvornika, sjedišta zborničkog sandžaka, u kojem je zbornički sandžakbeg Behši-beg osnovao zaviju kao vlastiti vakuf, Handžić je jasno uočio pojavu da su neke derviše zavije osnivane i organizirane na principu vakufskog dobra. Koliki je značaj vakuf imao u prvim decenijama 15. stoljeća najbolje govori činjenica da su neka naselja u Bosni i Hercegovini u svom imenu zadržala termin *vakuf*. To su gradovi Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Vracar-Vakuf (Mrkonjić Grad), Kulen-Vakuf, Skender-Vakuf i Vakf-i Sana (danas Sanski Most). O vakufima koji su osnovani u ovim mjestima, ali i mnogim drugim manjim naseljima koja nisu doživjela visok stepen urbanog razvoja, podatke nalazimo u Handžićevom radu »O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću».⁷ Značaj ovog rada ogleda se u namjeri autora da u relativno kratkom prikazu predoči podatke o vakufima osnovanim u gradovima, čijoj se najranijoj prošlosti u nauci nije posvećivala velika pažnja. U tom

smislu, Handžićev rad daje dostatan okvir i osnovu sa koje je u bližoj budućnosti moguće pristupiti detaljnijem izučavanju historije nastanka vakufa u naseljima donjeg toka Vrbasa. Osim toga, osvrnuo se na vakufe beglerbegova, sandžakbegova i mnogih drugih utjecajnih ljudi iz političkog života Bosne i Hercegovine toga vremena. U tom kontekstu, a na tragu novih istraživanja, svakako su najznačajne informacije o zadužbinama koje je u kasabi Trn podigao bosanski beglerbeg Ajas-pašazade Mustafa-paša, kao i vakufskim objektima koje je u Donjem Vakufu, nekad kasabi Novosel, podizao Ibrahim-beg, sin Malkoč-begov.

Dugi niz godina Adem Handžić je bio jedan od rijetkih, ako ne i jedini historičar, koji se ozbiljno bavio izučavanjem procesa razvoja gradskih naselja na području istočne i sjeveroistočne Bosne. Među najznačajnijim radovima Adema Handžića je i studija »Tuzla i njena okolina u XVI vijeku»⁸, u toku čijeg pisanja je autor upotrijebio veliki broj neobjavljenih izvora i drugu objavljenu historijsku literaturu. Po svom sadržaju i saznanjima koja su sublimirana u njoj, ova studija je daleko najznačajniji rad o historiji Tuzle i njene okoline u 16. stoljeću. Suočavajući se sa kompleksnošću istraživanja, koje se u značajnoj mjeri oslanjalo na katastarske popise i deftere, Handžić je u metodološkom smislu uspješno rekonstruirao prošlost Tuzle u 16. stoljeću, dajući monografiju koja je nadmašila sve što se do tada napisalo o historiji Tuzle. Proces urbanizacije, o kojem je bilo riječi u prethodnim paragrafima, Adem Handžić je iscrpno proučio kroz prikaz razvoja lokaliteta Gornja i Donja Tuzla, pri čemu je, indirektno, tretirajući instituciju vakufa, dao koncizan pregled osnivanja mahala i drugih

6 Adem Handžić, *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću*, u: Prilozi za orijentalnu filologiju, XXXI/1981, 169-178, Sarajevo, 1981.

7 Adem Handžić, *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću*, u: Prilozi Instituta za istoriju XIII, Sarajevo, 1977, 73-78.

8 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.

toponima koje su, gotovo u pravilu, nosile imena osnivača vakufskih dobara.

Zaključak

U ovom kratkom izlaganju, koje je tretiralo samo jedan segment naučno-istraživačkog rada Adema Handžića, autor nije želio izlaziti izvan okvira utvrđenih prirodom pitanja koje je bilo predmet ovog razmatranja, jer bi to, s obzirom na opus i širinu naučnih interesovanja, zahtijevalo mnogo više prostora i vremena. U pola vijeka, koliko je posvetio proučavanju historije Bosne i Hercegovine, Handžić je pomjerio granice i domete bosanskohercegovačke historiografije. Njegova pisana zaostavština, a ona je uistinu impozantna, svjedočanstvo je o jednoj iznimno velikoj akademskoj karijeri, koja je trajno zadužila generacije budućih historičara.

Adem Handžić je rođen u Tešnju 4. maja 1916. godine. Višu islamsku šerijatsko-teološku školu u Sarajevu završio je 1940. godine. Tokom svog školovanja pokazivao je sklonost prema historiji, što je, kako se pokazalo, postalo glavnom preokupacijom njegove akademske karijere. Njegova ljubav prema historijskoj nauci nagrađena je stipendijom Alexander von Humboldt fondacije, koja mu je omogućila da se upiše na studij orijentalistike na Filozofskom fakultetu u Beču. Doktorirao je 1970. godine u Sarajevu, obranivši doktorsku disertaciju pod naslovom "Tuzla i njena okolina u XVI vijeku". U toku svoje naučne karijere objavio je veliki broj vrlo

vrijednih i značajnih radova, knjiga i studija, koje tretiraju ekonomsku i demografsku historiju Bosne i Hercegovine u vrijeme osmanske uprave na njenom tlu. Umro je u Sarajevu 28. oktobra 1998. godine.

SUMMARY

Adem Handzic and his scientific contribution to the study of the waqf institutions in Bosnia and Herzegovina

This paper treats the contribution of Ph.D. Adem Handzic to the studying issues of waqf institutions, its early history, the nature of development and the role that it had in the process of establishing and urban development of cities in the first centuries of Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina. In this regard, the author has tried to give a clearer insight, as much as possible, into the works of Adem Handzic who have fully or at least partially addressed the question of waqf institutions and its importance in the overall socio-economic transformation of Bosnian urban settlements and raising the level of their urbanity. The paper considers the scientific valorization, with special attention, of Handžić's study that set the fundamental basis for the study of questions of origin and development of Tuzla and the settlements in its wider surroundings in the XVI century.

Key words: Adem Handzic, waqf institutions, cities, urbanization, economy